

Szelényi Iván

A posztkommunista társadalmi formáció és osztályszerkezete

Töprengő megjegyzések a *Fordulat* 26. száma kapcsán

Absztrakt: A *Fordulat* a Társadalomelméleti Kollégium marxista lapja. A lapnak ez a száma a Helyzet Műhely kollektívájának közös műve. A recenzió a szám első két fejezetével foglalkozik, melyek a magyar társadalom formációját és osztályszerkezetét tárgyalják. Kiemeli a szerzők elméleti koherenciáját s nagyra értékeli az osztályelemzés központba állítását. Kétségét fejezi ki ugyanakkor a szocializmus és kommunizmus közötti tipikusan szovjet marxista megkülönböztetéssel kapcsolatban és azzal érvel, hogy Marx osztályelmélete nem a munkamegosztásban elfoglalt helyből, hanem a termelési viszonyokból kiindulva határozta meg az osztályokat.

Kulcsszavak: posztkommunizmus, poszt-államszocializmus, világrendszer-elmélet, munkamegosztásban elfoglalt hely, termelési viszonyok, osztályszerkezet

A *Fordulat* az 1981-ben alakult Társadalomelméleti Kollégium (TEK) folyóirata, melynek első száma 1985-ben jelent meg. TEK és folyóirata bátor kezdeményezés volt. Egy olyan időszakban, amikor a marxizmus rohamos mértékben vált egyre népszerűtlenebbé, a TEK megalakulásakor A *tőke* (Marx 1978) I. kötetének újraolvasásával kérdőjelezte meg a marxizmus szovjet változatának a sematikus és szovjet-apologetikus változatát. A rendszerváltáshoz közeledve vagy azt követően voltak, akik e megközelítés létjogosultságát kétségbe vonták, és olyan is akadt, aki ki is lépett a TEK-ből. Egy időre a folyóirat meg is szűnt, de 2009-ben eredeti szellemiségében újraindult. Az utolsó évtizedben a marxizmus, különösen annak a világrendszer-szemléletű olvasata iránt megnőtt a fiatal értelmiségiek érdeklődése. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy a marxizmus bizonyos reneszánsza következett be. Nem különösen nagy a marxizmust művelő fiatal értelmiségiek száma, de kiemelkednek professzionális munkásságukkal.

E kör egy különösen fontos része a *Helyzet Műhely*, a világrendszer-paradigma tágasan értelmezett keretein belül alkotó fiatalok közössége. S a *Helyzet Műhely* valóban közösség, együtt gondolkodnak, alkotnak, közösen publikálnak, néha még együtt is élnek. Ezért a 2011-ben alakult *Helyzet Műhely* jól illik a TEK-be, és a mai *Fordulat* igencsak az ő szellemiségüknek megfelelő folyóirat. Amikor 2014-ben 39 évi külföldi tartózkodás után hazajöttem, megtisztelőnek éreztem, hogy felkértek a főként a *Helyzet Műhely* tagjai által írt 21. szám bemutatására.

Én ugyan soha nem voltam marxista, sőt amíg az államszocializmusban éltem, éppen séggel kritikus voltam az államszocialista társadalom apológiáját szolgáló szovjet marxizmussal szemben, de amikor 1975-ben, nyugaton élve a „létező kapitalizmusok” valóságával közvetlenül szembesültem, felfedeztem Marx kapitalizmuskritikájának rendkívüli erejét. Amikor 1982-ben először hazaengedtek Magyarországra, előadást kértek tőlem az MSZMP Társadalomtudományi Intézetében és az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében. Barátaim/kollégáim el voltak hűlve, hogy az ausztrál társadalom elemzésénél használtam marxi elemeket. „Iván, te teljesen meg vagy örülve. Most kezdesz marxizálni, amikor a marxizmus már meghalt?” Bauer Tamás a Közgazdaságtudományi Intézetben nem kis megrökönyödésemre „Szelényi elvtársnak” szólított¹ és csúnyán megszidott az elemzésem marxizmusáért.

Pedig kritikusaiknak nem volt igazuk. Én alapjában véve weberianus voltam és maradtam, Marxszal inkább csak flörtöltem, bár ezért a flörtért Weber (mint egy megértő házastárs) nem igazán haragudott meg rám. Erről jut eszembe Frank Parkin halhatatlan megállapítása: „minden neomarxistában van egy weberianus, aki ki próbál jönni” (bár lenne a *Helyzet Műhelyesek* esetében is egy kicsivel több Weber a tudatalattijukban). Rám inkább az állt, hogy „minden neoweberianusban van egy marxista, aki próbál kijönni”.

Mіндеzt azért kellett előrebocsátanom, hogy jelezzem, a kezdő elismerő megjegyzésem után következő néhány kritikái észrevétel milyen paradigmából származik. Hiszek az „önreflexív” szociológiában. Max Weber azt tanácsolta: a beszélő helyezze el önmagát, mutassa meg a kártyáit, hogy milyen elméleti, értékkelkötelezettségből indul ki, s utána már lehet „objektív”.

¹ Ezt megelőzően utoljára 1973 tavaszán hívtak így, méghozzá a Gyorskocsi utcában, ahol a Haraszti-ügyben hallgattak ki. Bár rögtön hozzátette a kihallgató tisztem: „vagy hívjam inkább Szelényi úrnak?”. Ebből megértettem, hogy itt a vége: a rendszer kitagadottja lettem.

2014-ben el voltam ragadtatva a *Fordulat* 21-es számától és a Helyzet Műhely néhány tagjával folytatott diskurzusaimtól. A hazai hegemon, doktriner, antimarxista nyelvezet után mintha friss levegőt szippantottam volna, amikor a Marx művét kompetensen interpretáló fiatal szerzők gondolatait olvastam. Így vagyok most is a *Fordulat* 26-os számával. Ebben a számban hét tanulmányt olvashat az ember 17 szerzőtől, akik közül 16 a Helyzet Műhely tagja. Lenyűgöző a hét tanulmány gazdagsága. A Műhely mintegy sajátos társadalomtudományi iskolaként működik, mely mögött nem áll egy „God-professor” elméleti fegyelmezése (hacsak nem tulajdonítjuk ezt a szerepet a nemrég elhunyt Immanuel Wallerstein szellemének), mégis lenyűgöző a kötet fogalmi, elméleti egysége és koherenciája. Bár szokatlan, de hasznos, hogy a kötet első tanulmánya előtt közölnek egy „szószedetet” a kötetben használt fogalmakról. Ez imponál, bár tanárként én erősen iskolaellenes voltam. Tanítványaimtól nem vártam el paradigmaticus figyelmet, éppen ellenkezőleg, próbáltam nekik segíteni, hogy megtalálják saját hangjukat. S a legjobbak esetében ez sikerült is. Említhetem közülük Bruce Westernt, Gil Eyalt vagy Larry Kinget – ők annyira különbözőek, amennyire három tudós csak lehet. De az „időszámítás előtti” magyarországi oktatói pályámra is így emlékezem, itt is említenék három nevet: Kertesi Gábor, Lengyel György és Hegedűs Jocó. Ők a 60-as évek végén, a 70-es évek elején voltak a tanítványaim. Mindegyikből (s még több más tanítványomból) fontos tudós lett, mindegyikből a maga módján.

De mi magyarázza az elméleti fegyelmet, ha nem terelgeti őket az akolba egy „God-professor”? Gyanúm szerint ez abból adódik, hogy ez a közösség egy igencsak ellenséges környezetben navigál, ez a fegyelem valami olyasmi, mint a nyájimmunitás. A polgári társadalom individualizmusának a génje ellen közösségileg lettek immunisak. De vajon jó-e ez az elméleti fegyelem? Erre a kérdésre még nehezebb válaszolni. Csak spekulálni tudok. Lehet, hogy mivel egy közösséggel van dolgunk, tagjaikat még nem kísértette meg az önmegmutatás kényszere. De talán éppen azért, mert egy érzelmileg erős közösségről van szó, melyben nincs apa-/anyafigura, lehet, hogy ez az individualizálódás soha nem következik be.

Ezt a számot Éber Márk Áron, Gagyí Ágnes, Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba többszerzős tanulmánya vezeti be, mely a 2008 utáni magyar társadalom formációját elemzi („2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon”). Ezt követi Éber Márk Áron míves dolgozata a magyar osztályszerkezetről („Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából”). További öt tanulmány a genderproblémáról, a munka és munkásság kérdéséről, a járműiparról, a lakhatásról, és végül a kultúráról szól. Szívből ajánlom az egész kötet gondos tanulmányozását, csupa kiváló írás, de ebben a cikkben jobbra csak az első két tanulmánnyal foglalkozom. Ez a két tanulmány egyébként is megadja az egész kötet ívét.

Megjegyzések a társadalmi formáció elméletéhez

Bár a kötet elemzéseinek központjában a magyar társadalom áll, a szerzőknek irányt mutató wallersteini *világrendszer-elmélet* kiemeli a kötet valamennyi tanulmányát a hazai társadalommal kapcsolatos elemzéseket gyakran átható provincializmusból (tisztelet a kivételnek). Különösen zene füleimnek, amikor arról olvasok, hogy a szerzők elutasítják a „módszertani nacionalizmust”. Nemzetek, országok vagy akár régiók nem értelmezhetők az egész rendszerben elfoglalt helyüktől függetlenül. Elkötelezett komparativista lévén, ezzel teljes mértékben egyetértek.

Az első tanulmány fő tétele – s ezen az úton jár a többi tanulmány is –, hogy az 1989 utáni magyar társadalom félperifériás kapitalista formáció lett, aminek egyik fontos ideológiája a központhoz való felzárkózás illúziója. A világrendszer-elmélet merevebb értelmezéséhez képest ez a kötet nyitott a centrum-/félperiféria-/periféria-helyzet történelmileg specifikus értelmezésére, a világrendszeren belül vannak mozgások. Amikor 1990-ben a keletnémetek arra szavaztak, hogy egyesüljenek Nyugat-Németországgal (így lett a korábbi elsősorban demokratikus szellemű „*Wir sind das Volk*”-ból a nacionalizmussal kokettáló „*Wir sind ein Volk*”), Jürgen Habermas szellemesen azt írta, hogy ez a népszavazás a „banánról” szólt. Persze a kádárista Magyarországon volt elegendő „banán” (talán ezért a szocializmusból kapitalizmusba való átmenet az átlagmagyarok számára kevésbé volt lelkesítő, a leglelkesebbek inkább a liberális értelmiségiek voltak). De azért a második gazdaságban tűrhető élet-színvonalon élő magyar parasztok és munkások számára is vonzó volt, hogy lecserélhessék a Trabantjukat egy Suzukira. A rendszerváltás nagy ígérete az volt, hogy belátható időn belül „úgy fogtok élni, mint az osztrákok”. Igaz, ez kevésbé állt a rendszerváltó liberális értelmiségre, akik azt remélték, hogy a változás több szabadságot és demokráciát jelent. A felzárkózás nagy ígérete azonban nem igazán teljesült. A Kelet és a Nyugat közötti olló nagyjában és egészében változatlan maradt. Berend T. Ivánnal szólva az elmúlt 100–150 év története „út a perifériából a perifériába”.

Talán a periféria kifejezés túlzó. Az 1867 utáni Osztrák–Magyar Monarchia inkább volt félperiféria, 2020-ban Kelet-Európa is inkább félperiféria, mintsem periféria, de Berend alaptételével – amit, azt hiszem, osztanak a *Fordulat 26* szerzői is, még ha el is felejtenek Berend e kérdésben perdöntő könyvére hivatkozni – nehéz vitatkozni.² Berend elemzésének a lényege, hogy a Kelet- és Nyugat-Európa közötti olló jóformán változatlan maradt, a kommunizmus nagy kísérlete, hogy kitörjön a gazdasági elmaradottságból, csúfos kudarcot vallott. Ezt követően a régió visszarendeződött oda, ahol a kommunizmus előtt volt, a tőkés világrendszer félperifériájára. De azért tegyük gyorsan hozzá, egy apróbb pontosításra itt is szükség van. Vannak országok a régióban, melyek életszínvonaluk tekintetében lényegesen közelebb kerültek a módosabb nyugat-európai országokhoz (Szlovákia, Lengyelország és a balti államok a legjobb példák), de a régió és a teljes 1989 utáni időszak egészére, s azon belül Magyarországra, ez nem érvényes.

A *Fordulat 26* egy nagyon fontos és meggyőző állítása, hogy a rendszerváltás utáni korszak két időszakát célszerű megkülönböztetni (ezzel a megkülönböztetéssel világosan Scheiring Gábor könyvében találkoztam újabban). Ez különösen világos Magyarország esetében, ahol 2010 egy éles választóvonal, de valószínűleg érvényes a régió legtöbb, ha nem is mindegyik országára. Tény, hogy 1989–1990 után a politikai hatalomra jutott magyar reformértelmiség lelkesen nyitott a külföldi működő tőke felé, még olyan esetekben is, amikor az nem volt feltétlenül előnyös a nemzetgazdaság számára. Ebben a kérdésben volt és van vita közgazdászok között is. Voltak, akik arra figyelmeztettek, hogy esetenként a külföldi beruházók „a piacot vásárolják fel”. Az észak-afrikai vagy orosz piacra exportáló magyar cégeket vásárolják fel, de nem fejlesztik, hanem bezárják (ezzel lényegesen növelik a munkanélküliséget), s így a multinacionális anyacég szerzi meg a korábbi magyar piacokat. Hogy ez mennyire volt tipikus, abban nem vagyok kompetens igazságot szolgáltatni. Csak meg szerettem

² Csak remélni merem, hogy ez a hivatkozási baki nem abból származik, hogy az általam említett könyv Berend posztmarxista korszakának a terméke, míg a *Fordulat 26*-ban hivatkozott – egyébként remek – Berend–Ránki-mű még erősen marxista szellemben íródott. Lábjegyzetekkel és hivatkozásokkal nem elegáns politizálni.

volna jegyezni, hogy ugyan a külföldi tőke szerepe Magyarországon az első posztkommunista években domináns volt, ennek a megítélésében voltak különbségek. De abban volt és van bizonyos mérvű konszenzus, hogy az ország „adósságcsapdában volt” (ez fontos témája a *Fordulat* 26. számának is), s ezért hazai tőke hiányában az adósságkezelés egyetlen észszerű módjának a külföld felé irányuló privatizáció látszott. Lehet, hogy csak anekdota, de elterjedt vélekedés, hogy 1990 körül Soros György azt ajánlotta Antall Józsefnek, hogy ő ki tudna alkudni egy a lengyel adósságelengedéshez hasonló megállapodást a magyarok esetében is, de Antallnak, mint régi vágású magyar „katonatisztnek”, az volt a válasza, hogy „adós, fizess, ha nem tudsz, lödd főbe magad”. Tény, hogy a magyar nyitás a multik felé rendkívüli volt, a lengyelek (akik a gazdaság deregulálásában a magyarok előtt jártak) sokkal óvatosabbak voltak a privatizációban és a külföldi tőke beengedésében. S áll ez a csehekre és a szlovénokra is.

Arról, hogy a külföldi tőke mennyire hasznos vagy ártalmas, hosszan lehet vitatkozni. Megint mintegy anekdotaként megjegyezném, hogy a UCLA-n volt egy kiváló tanítványom, Larry King, aki 1995-ben fejezte be a disszertációját, s akinek a nevét fentebb már említettem. Larry ortodox marxista volt, kezdetben jó barátom, a kiváló Maurice Zeitlin tanítványa. De Maurice mindenképpen a maga marxizmusát akarta Larryre erőltetni. Ezért Larry hozzám menekült; én javasoltam, hogy csináljon valami empirikus munkát a kommunizmusból kapitalizmusba való átmenetről. A magyar privatizációról írt tisztes disszertációja megjelent könyv formájában is, és publikált egy nagyon érdekes és nagy hatású tanulmányt, amiben – egy marxistától nem várt módon – azzal érvelt, hogy a külföldi működőtőke-beruházásoknak van pozitív hatásuk is. Larry a mai napig megmaradt marxistának, de én elültettem benne egy adag revizionizmust, ami – azt hiszem – végül is használt a tudományos munkásságának. Érdekes talán megjegyezni, hogy Scheiring Gábor PhD-mentora Cambridge-ben éppen Larry King volt, és Scheiring megkülönböztetése a posztkommunista átalakulás két szakaszáról – amikor az elsőben a külföldi tőke dominált – rímel a Kinggel korábban tett előfeltevéseinkre. Akkor Kinggel azzal érveltünk, hogy egyes posztkommunista országokban – így főként Magyarországon – a posztkommunizmus „kívülről” épült, szemben Oroszországgal, ahol a „kapitalizmus felülről”, az állam által mintegy kinevezett oligarchák rendszerének logikája szerint épült ki. A 80-as évek Kínáját „alulról jövő kapitalizmusnak” neveztük.

Egyetértek tehát a szerzőkkel abban, hogy az átmenet első két évtizedében a Szovjetunió európai csatlós országaiban a külföldi s főként a német tőkétől függő fejlődés ment végbe, ami a *liberális politikai elit* (ezt még a 90-es évek legelején én is „komprádor értelmiségnek” neveztem, bár az első néhány évet leszámítva a politikai elitnek csak egy része volt liberális értelmiségi) és a *multinacionális tőke szövetségén* alapult. Erről Oroszország esetében szó sem volt, míg Kína esetében az első 10 évben a külföldi tőke csak mérsékelt szerepet játszott (ezzel a *Fordulat* 26 szerzői lehet, hogy nem értenek egyet).

A kötet szerzői 2010-ben egy fordulatot látnak, s ennek a fordulatnak a leírása meggyőző. Ezzel én is egyetértek. Ebben a narratívában a legérdekesebb új elem a „hazai oligarchia feltőkésítése”. Bár én az oligarcha szót másként használom,³ s ezért inkább „kliens nagyburzoáziáról” beszelnék.⁴ Azzal viszont nagyon is egyetértek, hogy a Nemzeti Együttműködés

3 Szerintem helyesebb azt mondani, hogy az oligarchák olyan nagytőkések, akik gazdasági hatalmukat politikai hatalomként használják. Ez egyáltalán nem tipikus a Fidesz rendszerében.

4 Az viszont igaz, hogy Jelcin alatt Oroszországban az új orosz nagytőke valóban tipikus oligarchákból állt, ott az új nagytőke tényleg politikai hatalmat szerzett magának.

Rendszerének (NER) kedvezményezettjei távolról sem csak az „oligarchák” – amint azt Magyar Bálint egyébként nagyon hatásos „maffiaállam-elmélete” sugallja –, hanem abban részesül a „felső középosztály” is (bárhogyan definiáljuk is azt).

Sőt a NER-nek van támogatottsága az „alávetett osztályokban” is. Ezért gondolom azt, hogy a szerzőknek mondaniuk kellett volna valamit arról, hogy szerintük mivel nyerte el a NER az „alávetett osztályok” támogatását egymás után több választáson is. Az én véleményem szerint ebben szerepet játszik a NER nacionalista ideológiája, illetve egyes gazdaságpolitikai intézkedései, elsősorban a közmunka, ami szinte feudális függőségbe taszítja a legszegényebbeket. Másképpen fogalmazva, Magyarország a jobboldali és baloldali populizmus jól kitalált, szavazatnyerő egyvelege. Mindez fontos annak megértéséhez, hogy a Fidesz miként nyert 2010 után háromszor kétharmaddal választásokat (persze az eleve rossz választási törvény további manipulálásán és a média elfoglalásán túl).

A *Fordulat 26* egyik legfontosabb megállapítása az, hogy a külső tőkeberuházás (angol rövidítéssel: FDI) továbbra is kulcsszerepet játszik a rendszer sikereiben. A német és amerikai, illetve növekvő mértékben orosz és kínai multik nélkül a NER gazdasága nem működne. S bár 2010 óta a NER-kormányzat tett néhány lépést a nemzetközi tőke szabályozására és a magyar tőkésék érdekében, szó sincs arról, hogy az Orbán-kormány „baloldali populistá” lenne. Tény, hogy 2010 után a magyar kormányzat alkalmanként használt közismerten baloldali (többnyire demagóg) jelszavakat. De meghatározónak a NER jobboldali populizmusát gondolom. A NER tett nagy kedvezményeket a magyar tőkének és általában a „felső középosztálynak” (mint a 15 százalékos személyi jövedelemadó), de ez a kormányzat továbbra is igencsak tőkebarát, és ebben a tőkebarátságban fontos komponens a multinacionális vállalatok (főleg a német autóipar) érdekeinek a képviselése. Amikor a „ballib” ellenzék az Orbán-kormányt „lepopulistázza”, akkor valamit nagyon félreért és/vagy félremagyaráz. A NER nem népbarát, hanem tőkebarát. Annyiban különbözik a „neoliberális” elittől, hogy több kedvezményt ad a hazai kliensburzsoáziának, de megtartja – meg kell tartania – a multinacionális tőkével a szívélyes kapcsolatot. Másfelől viszont a NER jobboldali populizmusa a „nép” etnikailag homogén felfogásán alapul. A „népből”, „nemzetből” kizárja az etnikailag másokat, szemben a *baloldali populizmussal, melyben a „mi és ők” megkülönböztetése osztályalapú*. A baloldali populizmus igyekszik visszaszorítani a gazdagokat, a tőkésüket, de definíciószerűen nem zárja ki őket az állampolgári közösségből (most eltekintve a baloldaliság leninista-maoista felfogásától).

Első, második és harmadik *Bildungsbürgertum*

Korábbi írásaimban megkülönböztettem az első és második *Bildungsbürgertum*ot. Az első felbukkanás 19. századi, közép- és kelet-európai jelenség volt, amikor tulajdonos polgárság hiányában a modernizáció és a tőkés típusú fejlődés feladatát a reformértelmiség vállalta magára. Ezekre hivatkozott Karl Mannheim „szabadon lebegő értelmiség” elnevezéssel. Itt az értelmiség olyan rétegéről volt szó, melyet nem határozott meg osztályhelyzete. Akik idetartoztak, azok arisztokratikus, nemesi vagy gazdag zsidó polgári jövedelmükből gond nélkül meg tudtak élni (ilyenek voltak a Széchenyiek, az Eötvösök, Madách, Lukács és a Polányiak), ezért artikulálhattak osztályok feletti érdekeket, így például a még meg sem született burzsoázia érdekeit. Más kérdés, hogy mire az általuk megálmodott tulajdonos

polgárság tényleg létrejött, ezeknek a szabadon lebegő értelmiségieknek elment a kedvük ettől a korlátolt, ellenszenves, csak a profitot hajhászó osztálytól, s ezért a forradalmi baloldal (de sok esetben a radikális jobboldal) irányában radikalizálódtak. Így érkezett el az első *Bildungsbürgertum* vége: kommunisták, fasiszták vagy professzionális – a tőke érdekeit kiszolgáló – értelmiségiek lettek belőlük. Ezzel valamelyest előbbre ugrottam, a recenzio második szegmensére (a posztkommunista osztályviszonyok taglalására), de hadd fejezzem be a már megkezdett gondolatmenetet a *Bildungsbürgertum* átváltozásairól.

Az 1970-es, 80-as évek végére a hét-nyolc évtizeddel korábban radikalizálódott értelmiség elbizonytalanodott az antikapitalista radikalizmus megvalósíthatóságát illetően. Újraolvasták Hayeket és Friedmant, s kezdték azt gondolni, hogy mégsem olyan rossz ötlet a kapitalizmus. Ez az értelmiség újra felvállalta a „történelmi küldetést”, ti. azt, hogy kapitalizmust hozzon létre kapitalisták nélkül, feltételezve, hogy idővel lesz majd egy nem korlátolt, nem ellenszenves (mondhatnám: szerethető) kapitalista osztály is. Én ezt neveztem a második *Bildungsbürgertum* projektjének. Ez a projekt fontos szerepet játszott az államszocializmus bukásában, az ilyen logika szerint gondolkodó értelmiség a rendszerváltással kulcsfontosságú szerephez jutott a kialakuló posztkommunista politikai elitben. Sok országban történészek, filozófusok, regény- és drámaírók lettek miniszterelnökök, köztársasági elnökök, ilyen figurák tucatszámra ültek a nemzeti parlamentekben. De ez nem az a történet, amit mi annak idején Konrád Györggyel úgy nevezünk, hogy az „értelmiség útja az osztályhatalomhoz”. A második *Bildungsbürgertum* – ha szabad most Marx proletariátuselemzésének analógiájával élnem – egy „önmagát megsemmisítő osztály” volt. Mihelyst beöltötte „történelmi hivatását”, vagyis létrehozta az új burzsoáziát, önálló szereplőként eltűnt a történelem színpadáról. „A filozófusok mennek és a macherek (a profi politikusok) jönnek” – írta erről szellemesen egy német napilap valamikor a 90-es évek első felében.

Erre a megsemmisülésre Magyarországon valamikor 1994–1998 között került sor. A politikai hatalmat egy professzionális politikai osztály (vagy rend?), a politikai vállalkozók osztálya vette át. Am a *Fordulat 26* szerzői helyesen állapítják meg, hogy ezzel a második *Bildungsbürgertum* nem fejezte be történelmi hivatását. Az új értelmiség pusztán komprádor értelmiség volt, mely a külföldi beruházók érdekeit képviselte. Dokumentált tény, hogy Orbán Viktor – akinek sokféle politikai talentumából mintha az önkritikai készség hiányozna –, amikor 2002-ben a Fidesz elveszítette a választásokat, egy általa elkövetett hibát beismert: „nem hoztuk létre a saját burzsoáziánkat”. Nos, ezt a hibát 2010 után már nem követték el. Most már a gazdaság működéséhez szükséges multinacionális tőke támogatása mellett nagy hangsúlyt kapott – amint azt a *Fordulat 26* szerzői is hangsúlyozzák – egy a politikai uralkodó rendhez hűségesebb nemzeti burzsoázia létrehozatala.

S hol tartunk ma, 2020-ban? Az uralkodó politikai rend tisztában van azzal, hogy uralmának hosszabb távú tartósításához nem elég egy lojális, ám folyamatosan korrupcióval vádolt nemzeti burzsoázia támogatása. Szüksége van saját – illiberális – értelmiségre. Fel kell számolni a „szabadon lebegés” illúziójában reménykedő kritikai értelmiséget, és létre kell hozni egy „nemzethű” értelmiséget. Amikor a koronavírus-válság kitörése előtt szó volt arról, hogy lesz egy 2014 utáni munkásságomat értékelő könyvbemutató-sorozat, és Greskovits Béla lett volna az egyik előadó, ő úgy tervezte, hogy a harmadik *Bildungsbürgertum*ról fog írni. Ez a dolgozat nem készült el, de már akkor azt gondoltam – s abban reménykedtem, hogy Béla is erre gondolt –, hogy a kliensburzsoázia megteremtése után a következő történelmi szakasz a kliensértelmiség létrehozása.

Sok szempontból ez más folyamat, mint az első két projekt. Most nem az értelmiség alkot, őt alkotják. Amikor erről a gondolatról régi barátommal és szerzőtársammal, Konrád Györggyel beszéltem (kb. két évvel ezelőtt), azt mondta: „Ivánkám, ezeknek nincs értelmiségük”. Mire én azt válaszoltam: „Gyurikám, várj csak, majd csinálnak maguknak”. Ennek kapcsán eszembe ötlött, hogy sok-sok évvel korábban, úgy a 70-es évek végén, Heller Ágnes Ausztráliában valami hasonlót mondott: „Tudod, az írók egy kicsit olyanok, mint a prostituáltak. Oda mennek, ahol a pénz és a hírnév van”. Én ezt a gondolatot már akkor tovább általánosítottam az értelmiség egészére.

Most úgy látom, hogy a NER valamiféle „nagy kiegyezésre” törekszik. Ebben szerepet kap a kliens nemzeti burzsoázián túl a túlfizetett „állami hivatalnok burzsoázia” (*Berufsbürgertum*), akiket az államigazgatás egyes kulcspontjain – például az MNB-ben és a minisztériumokban – hatalmas fizetésekkel jutalmaznak. Egy részük valóban jó szakember is. De van a harmadik *Bildungsbürgertum*nak egy további szegmense is. Ide tartoznak az egyetemi rektorok, a Magyar Művészeti Akadémia (MMA) havi alapon fizetett kiválasztottjai, egyes művészeti díjazottak, akik életük végéig kiemelt nyugdíjra lettek jogosultak, az MTA akadémikusai stb.

Az értelmiség azon tagjairól van szó, akik vagy hajlamosak elegendő lojalitást tanúsítani, vagy akiknek a nevére a NER-nek nemzetközi elismertségük miatt szüksége van. (Gondolok itt Kertész Imre örökségének „államosítására” vagy például a „nemzet művésze” cím adományozására Makk Károlynak.)

Ha van „felső középosztály”, akkor ezt nemcsak a járadékokkal megvásárolt kliens nemzeti burzsoázia alkotja, hanem az értelmiségnek ez a harmadik *Bildungsbürgertum*ja is. Arról lehet vitatkozni, hogy a NER-t ily módon legitimáló értelmiségi mennyiben „igazi” értelmiségi és mennyiben csak prostituáltak. Az, hogy ki az „igazi” vagy „rangos” értelmiség, a szemünk előtt két évtizede zajló kultúrharc során folyamatosan újraértékelődik. A liberalizmus vagy baloldali kritika mellett kardoskodók lekerülnek a képernyőről, a nyomtatott sajtó jó része, a közszolgálati TV és rádió a nevüket sem említi, nem kapnak díjakat, kiszorulnak az egyetemi vagy kutatói állásokból. Leértékelődik a nemzetközi szereplés is: „magyar író nem nemzetközi olvasóknak ír”, „nemzetközi társadalomtudományi folyóiratok csak kormánykritikus írásokat közölnek” – ezek a mostanában gyakran elhangzó vádak a liberális és baloldali értelmiséggel szemben. Így, akik korábban „A” kategóriában voltak, most „B” kategóriába kerülnek, a darabjaikat játsszák, szerepelnek a nemzeti tantervben, érettségi tételek lesznek, a felnövekvő új generáció tudatában ők lesznek a nagy művészek, a nagy tudósok (mert csak róluk hallottak). A *Fordulat 26* gondolatvilágához visszatérve – azzal talán kicsit vitatkozva – mindez inkább következik az illiberalizmusból, mint a félperifériás helyzetből. Azt hiszem, ez nem igazán vita közöttünk, a kötet szerzői a félperifériás helyzet történeti változatait ismerik, tehát akár el is fogadhatnák, hogy annak lehet egy következményekkel járó illiberalis változata.

Még egy utolsó kérdést szeretnék felvetni a posztkommunista rendszerek társadalmi formációjával kapcsolatban. Látszólag csak terminológiai különbség van közöttünk: én posztkommunizmusokról írok, ők poszt-államszocializmusnak nevezik a mai rendszert.⁵ De ez

⁵ Bakunyin szellemében az államszocializmus kifejezést már a 19. században használták az anarchisták (Tucker 1886) mint a marxi kommunizmuskritika fogalmát, s ezzel szemben az „igazi” szocializmus mellett érveltek.

nem csak terminológiai kérdés. Én – akárcsak Kornai János – a szocializmus és kommunizmus megnevezéseket szinonimaként kezelem. Ám a kötet szerzői számára a szocializmus és a kommunizmus két rendszer: az elsőben a termelőeszközök állami tulajdonban vannak, a másodikban viszont már a „közvetlen termelők tulajdonában”. Emlékezetem szerint a szocializmus és kommunizmus különbségét mint a posztkapitalista átmenet két fázisát Engels emelte be a kánonba, amiből azután a szovjet marxizmus, illetve a maoizmus (beleértve a kínai kommunista párt mai hivatalos ideológiáját is) apologetikus doktrínát csinált. Apologetikus volt ez az ideológia abban az értelemben, hogy a „létező szocializmusok” még nem felelnek meg a kommunizmus ígéretének, ezért van szükség állami tulajdonra, a proletariátus diktatúrájára, de majd valamikor beköszönt a kommunizmus, ahol az állami tulajdonlás átcsap a maga ellentétébe, a közvetlen termelők tulajdonlásába, a proletárdiktatúra pedig a demokratikus önrendelkezésbe.

Marx műveiben a szocializmusnak és a kommunizmusnak mint a posztkapitalista átalakulás két fázisának a megkülönböztetéséről több helyen olvashatunk (de más és más értelemben!). Marx (a fiatal Engelsszel egyetértésben) egy döntő fontosságú helyen a szocializmusról mint konzervatív, burzsoá vagy utópikus ábrándozásról írt, mert az ő legfőbb programjuk a kommunizmus volt.⁶ De tény, hogy a „két fázis” megkülönböztetése előfordul a korábban készült *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* (1844), illetve sok évtizeddel később a *Gothai program kritikájában* (1875) is.⁷

A kéziratokban az első fázis a „nyers” kommunizmus, amiben az állami tulajdonlás domináns, mert csak így lehet megtörni a burzsoázia hegemoniáját. A jó társadalom a szocializmus lesz, a sorrend megfordul, amikor már nem lesz szükség az állami tulajdonlásra (és későbbi megfogalmazásban: a proletariátus diktatúrájára). A Gothai program kritikájában a sorrend megint megfordul, itt már az engelsi és később a szovjet marxizmushoz közelálló módon beszélnek a két szakasról. A szocializmus egy korai átmenet, amelynek két fő attribútuma az állami tulajdon és munkateljesítmény-alapú egyenlőtlenség. Itt – kimondva-kimondatlanul – Marxék az (államellenes) anarchistákkal és bizonyos szempontból közvetlenül a II. Internacionálé (az egyenlőtlenséget központba állító) szociáldemokráciájával folytatnak vitát. Szükség van egy etatista s bizonyos mértékben egyenlőtlen szocializmusra, mielőtt eljutnánk a közösségi tulajdonhoz és társadalmasításához, vagyis ahhoz, hogy mindenki szükségletei szerint jusson hozzá a javaikhoz (vagyis megszűnjenek a társadalmi egyenlőtlenségek). Az viszont meglepő, hogy Marx még 1875-ben sem tartotta vitára méltónak Mihail Bakunyin kritikáját, amiben őt a „szocializmus Bismarckjának” nevezte (Marx „etatizmusát” bírálva). Pedig itt egy fontos, Marx filozófus rangjához illő elméleti kérdés van: „Rendben, kezdetben szükség van államosítására és erős államra, de hogy fog egy ilyen rendszer »átsapni« a kollektív tulajdonlásba és a proletárok öngazgatásába?”

Marxnak erre egyszerűen nincs válasza. Egy annak idején rendszeresen citált szöveg hely alapján az volt a tankönyvi válasz, hogy Marx bölcs volt, és nem kívánta előírni, hogy milyen lesz a „jó társadalom” szerkezete, ezt rábízta a „társadalmi gyakorlatra”. De annyit el lehetett volna várni egy nagyszerű teoretikustól, hogy ha már a magántulajdon megszüntetése (s legalábbis implicit államosítása) mellett érvel, akkor mondjon valamit arról, hogy az így

6 A Kommunista Kiáltvány (1848) címválasztása éppen ezt az üzenetet emelte ki.

7 Marxot nemcsak csodálom, de azt hiszem, elég jól ismerem. Ha van, amit nem vettem észre a MEM-összkiadás 50 kötetében, akkor az olvasók szíves elnézését kérem. Vannak részek, amiket annak idején is csak átfutottam.

épülő erős államból hogy lesz – bár ez már Engels és még inkább Lenin kísérlete – „az állam elhalása”. Meglehető módon erre a legelegánsabb érveléssel Sztálin szolgált. Sztálin a kételkedőknek annyit mondott: „Eltvársak, ez a dialektika. Idővel az állam annyira erős lesz (ezért kell erősíteniünk), hogy majd átcsap a maga ellentétébe, saját elhalásába.” Sztálin talán nem olvasta – melegsége legyen szólva, sok dolga volt, főleg a revizionisták felszámolásában – Marx levelét Engelshez, amelyben Marx bevallotta: én akkor mondom valamire, hogy ez dialektikus, ha nem tudom megmagyarázni. Máig ez a helyzet: Sztáliné a „legmeggyőzőbb” dialektikus elmélet az állam elhalásáról.

A szovjet marxizmusban – és a mai napig is Kínában – a szocializmus fogalma mint a posztkapitalista átmenet egy szükséges korszaka jelenik meg.⁸ Annak idején Konrád Györggyel mi különösebb ideológiai vagy elméleti megfontolás nélkül kezdtünk államszocializmusról írni. Ennyi évtized után nehéz megmondani, mi is járt akkor a fejünkben. Annyi biztos, nem voltunk kommunisták (soha nem hittünk a magántulajdont, piacot, liberális demokráciát megszüntető ideális kommunizmusban), de arra feltétlenül gondoltunk, hogy elvileg létezhetne a szocializmusnak egy élhetőbb változata. Mind a ketten használtuk magunkra a „demokratikus szocialista” kifejezést Bernie Sandershez hasonlóan – ami inkább jelentett skandináv szociáldemokráciát, mint kommunizmust. Annyi biztos, hogy célunk az „immanens kritika” volt. Annak idején úgy fogalmaztam, mi nem ideológiai kritikát művelünk, hanem ideológiakritikát, vagyis a létező szocializmusokat nem egy idealizált kommunizmussal szembesítjük, hanem saját valóságunkkal.

Wallerstein világrendszer-elmélete

Ez után a talán túl hosszúra sikerült kitérő után szeretnék néhány megjegyzést tenni a világrendszer-elméletnek a „létező szocializmusokról” alkotott elméletéről. Erről a kérdésről több konferencián nyilvánosan is vitatkoztam Wallersteinnel.⁹ Mivel a Szovjetunió és csatlósai (illetve újabban Kína) bekapcsolódtak a világpiacba, ezért részei a kapitalista világrendszernek ez volt az egyik fő tétele. Ezért mondható az, hogy ezek államkapitalista és nem államszocialista rendszerek. Én ezzel szemben mindig azzal érveltem – Polányi nyomán –, hogy a világban van egy kapitalista világrendszer és van egy szovjet–kínai világbirodalom. A tőkés világrendszer és a redistributív módon integrált birodalmak között lehetséges a csere (Polányinál: *trade*), de ez „kereskedelmi kapukon” keresztül történik, amelyek kiszűrik a tőkés világrendszer logikáját. Ez volt a funkciójuk az egyetlen feladatra specializált külkereskedelmi vállalatoknak. A szocialista birodalmakban a termékek adás-vétele és azok piaci értéke között semmiféle (vagy jóformán semmiféle) kapcsolat nem volt. Amit Észak-Korea vagy 1989-ig Albánia csinált, hogy ti. tényleg hermetikus módon elzárta magát a világpiactól, kivétel volt, de nem főszabály.

⁸ A kínai kommunista párt korábbi főtitkára, Zsao Ziyang a párt 13. pártkongresszusán, 1987-ben hivatalos formában is kimondta, a pártnak engednie kell, hogy egyesek meggazdagodjanak még azelőtt, hogy az általános jólétet, a tiszta kommunizmus állapotát mindenki számára biztosítani lehetne. Ez a gondolatmenet egyik fontos pillére a „szocializmus kínai sajátosságokkal” meghatározásnak, ami ma is érvényben van a Hszi Csin-ping elnök által irányított Kínában (https://en.wikipedia.org/wiki/Ideology_of_the_Chinese_Communist_Party).

⁹ Egyébként a 2019-ben elhunyt Wallerstein nemcsak kollégám, de jó barátom is volt; én hoztam élete vége felé a Yale-re és az NYUAD-re.

Wallerstein 1990 után már óvatosabb volt, és a *Fordulat 26* szerzői sem mennek el odáig, hogy az államszocializmust államkapitalizmusként definiálják, de ezt sejtetve mégiscsak arról írnak, hogy a tőkés világrendszerbe való visszaintegrálódás már az 1970-es években elkezdődött. Erről szerintem szó sincs. Rendszerváltásra 1989–1990-ben került sor (Oroszországban 1991-ben, Kínában mind a mai napig nem). Igaz, Magyarország a 70-es évtizedben eladósodott, de erre azért volt szükség, mert a belpolitikai stabilitást a katasztrofálisan alacsony hatékonyságú szocialista gazdaságban csak a tőkés világ bankjaitól felvett kölcsönökből lehetett fenntartani. A feudális földesúr, aki tőkésektől felvett kölcsönből fizeti a kártyaadósságát, de a birtokát továbbra is feudális módon üzemelteti, a hitelfelvételtől még nem lesz tőkés. A jobbágya is jobbágy marad, az úr úr marad. A kádárista szocializmus nem lett kapitalista, és azt sem hiszem el, hogy az eladósodást a kapitalista átmenet trükkjének találták ki a Soros-féle „összeesküvő” üzletemberek. Az tény, hogy a reformközgazdászok radikálisai olyan reformokat javasoltak, amelyek elvben elvezethettek volna a kapitalizmus restaurációjához (ld. például a *Fordulat és reform* című programot), és ilyen értelemben Szegő Andrea nem ok nélkül látta ebben a kapitalizmus restaurációját (le is sztálinistázták ezért), de ezekből a reformszándékokból 1989-ig szinte semmi nem valósult meg.

A lényeg: a kádárista Magyarország nem azért lett gulyáskommunizmus, a „szocialista tábor legélhetőbb barakkja”, mert inkább megvalósította a szocializmus ideálját, mint a többi hozzá hasonló ország (mondjuk Románia vagy az NDK), hanem mert a tőkés világrendszer kontójára ideig-óráig politikai békét tudott magának vásárolni igazi piaci reformok nélkül is. A Kádár-rendszer a 70-es, 80-as években az összeomló kései államszocializmus prototípusa volt.

A *Fordulat 26* szerzőinek és különösen Éber Márknak, akinek e folyóiratszám megjelenése óta a témakörben egy újabb monográfiája jelent meg *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete* (2020) cím alatt, rendkívül fontos szerepe volt az osztályelemzés központba állításában a hazai társadalomkutatásban. Ez két szempontból is fontos:

1. A 60-as évek hazai társadalomkutatásában jórészt a szovjet-marxizmus apologetikus és leegyszerűsítő osztályfelfogásával (2 osztály+1 réteg, azaz munkásság, parasztság és az értelmiség) egy árnyaltabb, de teoretikusan mégis zsákutcás társadalmirétegződés-elemzést rakott össze.
2. A Helyzet Műhely kutatói nemcsak a társadalmirétegződés-kutatás lapos empíriájával szemben állítottak fel egy teoretikusan igényesebb megközelítést, de egyben túlléptek a rétegződés-elemzések „módszertani nacionalizmusán”. Egy-egy társadalom – itt és most a magyar társadalom – struktúrájának nemzetközi és (legalábbis potenciálisan) történeti megközelítésére törekszenek.

Mindezzel teljes mértékben egyetértek, s körülbelül 1970 óta magam is ebbe az irányba próbálkoztam dolgozni.¹⁰ Teljes mértékben egyetértek azzal, hogy az 1990 utáni magyar társadalom struktúráját a félperifériás kapitalizmus egy eseteként próbáljuk megérteni. Számomra szimpatikus az is, hogy az osztályviszonyok nincsenek leegyszerűsítve tőke és munka kettségére, hanem figyelmet kap a „közvetítő” vagy „középosztály” fogalma is. Marx ugyan elég óvatos volt, s ezért nem fejtette ki az „osztályelméletét”.¹¹ Amit *A tőke III. kötetéből*

10 Mindig is közel állt hozzám Kolosi Tamás 1974-es könyve, a rétegződéskutatás kritikája (Kolosi 1974).

11 Pontosabban ehhez hozzálátott a *Tőke III.* kötetének 52. fejezetében, de másfél oldal után gyorsan – nagyon nem véletlenül – abba is hagyta.

és a *Német ideológia* utáni írásokból, s különösképpen a *Kommunista kiáltvány*ból modell-szinten rekonstruálni tudunk, az legalább három sebből vérzik.

A marxi politikai projekt megkívánta volna, hogy a társadalmak polarizálódjanak egy a társadalom elenyésző kisebbségét jelentő tőkésosztályra s a társadalom túlnyomó többségét képező, vagyontól megfosztott s pusztán munkaerejük áruba bocsátásából megélni tudó proletariátusra. A *Kommunista kiáltvány*ban Marx és Engels még azt gondolták, hogy a társadalom többi aktora, a kispolgárság és a parasztság idővel megszűnik, kevesen csatlakoznak a tőkészekhez, a nagy többségük viszont proletarizálódik. Azt ugyan Marx már a *Louis Bonaparte Brumaire 18-ája* című remekművében felismerte, hogy a parasztság lélekszáma jóval nagyobb az akkori Franciaországban, mint a proletariátusé, de nem volt elmélete a parasztságról. Azt egyszerűen „egy zsák krumplinak” nevezte, amely nem érdemli meg az „osztály” elnevezést, de abban nem foglalt állást, hogy akkor minek is kellene nevezni a paraszti tömegeket. Tény ugyan, hogy a wallersteini világrendszer központjaiban a parasztság gyakorlatilag felszámolódott (bár továbbra is fennmarad egy nem jelentéktelen családi farmer „osztály”, melynek van valamelyes tőketulajdona, nem alkalmaz bérmunkát s nem adja el a maga munkaerejét), de a világrendszer perifériáján és még a félperifériáján is a társadalom egy jelentős része „egy zsák krumpli”, azaz paraszt.¹² A világrendszer központjaiban a társadalom jelentős és növekvő része az „új középosztályba” tartozik. Nicos Poulantzas – például – ide sorolta az önfoglalkoztatókat, az állami és üzleti bürokrácia alkalmazottait, az oktatásban, a kutatásban, az egészségügyben, a médiában és az erőszakszervezetekben (rendőrség, katonaság) dolgozókat.

A másik seb, amiből a klasszikus marxi osztályelmélet vérzik, az az Adam Smithtől átvett s Marx által csak módosított munkaérték-elmélet. Amikor Marx különbséget tett különböző analitikus pontosság nélkül a „közvetlen termelő” és a „kollektív termelő” fogalmi között, már ő is ráértett erre a problémára. Ezért megpróbálta bevonni a termelők közé a termelést és elosztást szervező és ellenőrző apparátust is. De ahogy az évtizedek múlásával a termelékenység növekedése egyre inkább a tudományos-technikai haladáshoz kapcsolódott, elméletileg egyre bizarrabb ötletnek látszik egy osztályba sorolni a Silicon Valleyben dolgozókat vagy a Stanford Egyetem professzorát, aki a mesterséges intelligenciával dolgozik, félmillió vagy millió dolláros évi fizetéssel, sokmillió nyugdíj-megtakarítással és sokmillió értékű ingatlanokkal rendelkezik, proletárnak, közvetlen termelőnek tekinteni. A hátrahason-elmélet – az osztrák iskola – megjelenésével a közgazdászok bizalma megrendült a munkaérték-elméletben. Még a ma magukat marxistának valló közgazdászok között is alig van olyan, aki a munkaérték-elmélet alapján operálna.

A harmadik vérző seb a marxi osztályelméletben annak történelmietlensége. Ez különösen fontos számunkra, amikor a központ, a félperiféria és periféria társadalmi struktúrájának az összehasonlításáról gondolkozunk. Marx és Engels a *Kommunista kiáltvány*ban addig megy el, hogy az „emberiség története osztályharcok története”. Tény, hogy már ebben a pamfletben is utalnak a társadalom „rendi tagozódására”, de egyúttal itt nagyon közel kerülnek egyfajta „gazdasági redukcionizmushoz” (ami egyébként Marxtól különösen, de többnyire még Engelstől is távol állt). Az itt alkalmazott megközelítésben a társadalom

12 Most itt arról az apróságról ne is beszéljünk, hogy a kommunista forradalmak saját erőből kizárólag olyan országokban győzedelmeskedtek, ahol a proletariátus létszáma meg se közelítette a parasztság létszámát. Ld. Oroszország, Kína.

struktúráját a tulajdonosok és a tulajdontól megfosztottak kettőssége írja le. Szegény Althusser sokat kínlódott ezzel, hiszen világos volt a számára, hogy egy feudális társadalomban nem azért nemes vagy arisztokrata valaki, mert tőkéje/vagyona van, hanem ha van egyáltalán tőkéje/vagyona, az abból ered, hogy az illető nemes vagy arisztokrata. Althusser erre találta ki a gazdaság „végső soron” (*at the last instance*) való primátusát. Ez így egy falszifikálhatatlan, tehát tudományosan értékelhetetlen állítás. Mindez most azért fontos, mert a periféria és (különösen a posztkommunista félperiféria) struktúrájában ugyancsak alkalmazhatatlan a tőke-munka viszonyra való leegyszerűsítés. Van ennek a fogalompárnak jelentősége, de a jelenségeknek csak egy – s nem feltétlenül a legfontosabb – körét lehet segítségével értelmezni.

Kritikai megjegyzéseimet a „középosztály” és a „közvetítő osztály” kérdésével folytatom. A *Fordulat 26* nagy teljesítménye, hogy nem sepri szőnyeg alá ezt a lényeges kérdést. Világos a szerzők számára, hogy a társadalom jelentős része (talán többsége?) nem sorolható be a tőkésék/proletárok dichotómiájába – s ez egyaránt érvényes a központra, a félperifériára és a perifériára is. A 20. századi marxista osztályelemzésben a középosztály fogalma mintegy a „szemetesláda” szerepét töltötte be. Ide azok kerültek, akik nem illettek a tőke és a munka klasszikus marxi kettősségébe, de a jelenséget nem igazán teoretizálták. Ebben az elméleti állóvízbe csobbant bele a görög-francia származású marxista filozófus, Poulantzas, a maga „új kispolgárság” fogalmával. Ez zseniális – bár igencsak ortodox – kísérlet volt megőrizni a smithi-marxi munkaérték-elméletet, aminek a központjában az új használati értéket előállító „közvetlen termelő” állt, akit a kezében sarlót és kalapácsot tartó mezőgazdasági és főként ipari munkás képviselt. Az ipari forradalommal – a 17. század elejétől-közepétől, de főleg az 1820-as éveket követően – az ipari munkásosztály létszáma robbanásszerűen növekedett. Marx és Engels mint kiváló empirikus társadalomkutatók nem is juthattak más következtetésre, mint arra, ez a proletariátus lesz a jövő kovácsa – hiszen ők vannak a legtöbben. Engels kimagaslóan legjobb művét éppenséggel a manchesteri ipari proletariátus helyzetéről írta, még 1845-ben.¹³

Itt közbe kell vetnem egy megjegyzést. A vilárendszer-elmélet – és a *Fordulat 26* szerzői is – a kapitalista vilárendszer eredetét a 15–16. századig vezeti vissza. Tény, hogy a világereszkedelem felfutása megelőzte az ipari forradalmat. A kérdés ugrópontja az, hogy miben látjuk a tőkés gazdasági rendszer lényegét. Marx és Engels 1848-ban a tőkés rendszer 100–150 évéről írtak, vagyis azt inkább az ipari forradalomhoz s nem a világereszkedelemhez kötötték. Itt érdekes különbség van az ortodox marxista történelemszemlélet és vilárendszer-perspektíva között. Ha jól értem, ez a Brenner–Wallerstein-vita központi kérdése is. Robert Brenner túl sok Adam Smitht (de szerintem inkább Max Weber) vél felfedezni Wallersteinben. A kapitalizmus lényege a piac és nem a termelési (tulajdon)viszonyok. Ennek van jelentősége a hosszú ciklusok értelmezésében. Míg első megfogalmazásában Kondratyev (1935) a tőkés gazdaság fél évszázadonként bekövetkező ciklusait nagy technikai változásokhoz kötötte (a kapitalista rendszer az ipari forradalommal kezdődik), a vilárendszer szempontjából fontosabb, hogy melyik geográfiaileg meghatározó hatalom (Arrighi 1999) a hegemon – a hollandok, a spanyolok, az angolok, vagy legutóbb az Egyesült Államok.

13 Bár megmaradt volna empirikus szociológusnak, s ne ambicionálta volna, hogy megteremtse a „dialektikus és történelmi materializmus” filozófiáját, amiben a fő bűne, hogy megpróbált a marxizmusból természetfilozófiát kovácsolni.

Nekem, mint egy Weber által súlyosan megfertőzött, de a marxi szövegeket is komolyan vevő kutatónak, a kondratyevi megközelítés tűnik meggyőzőbbnek. A tőkés világrendszer nagy ciklusai a nagy technológiai változásokhoz kötődnek. Példa erre a gőzgép felfedezése, a vasút, az elektromosság elterjedése, az elektronika térnyerése, stb. Az, hogy melyik ország és/vagy birodalom mikor milyen szerepet játszott ebben, nem elhanyagolható, de nem is meghatározó. Ha van egyáltalán Kondratyev–Arrighi-vita, én azért vagyok Kondratyev oldalán, mert Weber nyomán különbséget tennék profitorientált gazdasági akciók és a tőkés gazdasági rendszer között. Tudjuk, hogy már az ókori Rómában is voltak profitorientált vállalkozások (s volt nemzetközi kereskedelem is), de tőkésé egy gazdaság csak akkor válik, amikor a gazdaság egészének a koordinációját a piac, a profitszemlélet és a magántulajdon határozza meg.

E kitérő után térjünk vissza a „középosztály” problémájához. A „sarlós-kalapácsos proletárok” részaránya a centrum országaiban látványosan csökken. A proletárforradalomnak csak akkor lehet esélye, ha a proletár fogalmát kitágítjuk a közvetlen termelőtől a kollektív termelőig, vagyis a munkásosztályba tartozik mindenki, aki (főként) bérből és fizetésből él. Ez Szalai Erzsébet (2001, 2019) jól átgondolt megoldása, ami közel áll Ossowski (1957) elméletéhez, mely a „kétosztályos” szovjet marxista elméletet egy olyan strukturális leírással próbálta helyettesíteni, ahol a pozíciókat a „munkamegosztásban elfoglalt hely” váltotta fel. Ez a korábbi kommunista országokban dolgozó szociológusoknak reveláció volt (gondolok itt Magyarországon Hegedűsre és Fergére), mert lehetővé vált a munkás és a paraszt üres kettőssége mellé egy árnyaltabb, empirikusan értelmesebb leírást adni.

De volt ebben azért két nagy probléma is.

Először is, Ossowski marxistának vélte/vallotta magát, és marxi szövegekből próbálta igazolni álláspontját. Kiindulópontja *A német ideológia* volt. Ebben a műben Marx és Engels valóban azzal a hipotézissel indít, hogy a történelem hajtóereje a munkamegosztás, és a termelési módok egymást követését a növekvő munkamegosztás magyarázza. Ez azonban az antikvitásból a feudalizmusba való átmenet esetében nem működik, itt a könyvet már majdnem abba hagyják, míg a könyv végén arra a következtetésre jutnak, hogy nem a munkamegosztásban elfoglalt hely, hanem a „termelési viszonyok” (tulajdonviszonyok) határozzák meg a történelem fejlődését és a társadalom szerkezetét. De a „termelési viszonyok” fogalma túl későn születik meg, a szerzőtársnak nincs kedve a könyvet újraírni, hagyják kiadatlanul, s inkább egy következő könyvben fejtik ki a most már pontosított elméletüket. A marxi elmélet kulcsa a termelési viszonyok s nem a munkamegosztás vagy a kereskedelem-világkereskedelem. A kapitalizmus lényege a tőke és a termelőeszközöktől, még az önfenntartási eszközöktől is megfosztott tulajdon nélküli osztály kettőssége.

A második probléma, hogy bár az Ossowski által javasolt elemzési technika kitűnő módszer a társadalom rétegződésének árnyalt leírására (nem kell kínlódni a „munkásosztály” és a „középosztály” megkülönböztetésével, van „fent” és „lent”, s a két pont között folyamatos átmenet), de megmarad az osztályok közötti antagonizmus. Az Ossowski által inspirált elmélet rétegekről és nem osztályokról szól. Érdekes, hogy Éber Márk tisztában van az osztály- és a rétegelemzés különbségével (Éber 2020: 30–34), a kettő komplementaritását hangsúlyozza és a munkamegosztásban elfoglalt helyet használja az osztályok meghatározásánál. Kolosi (1974) a két megközelítés ellentmondását hangsúlyozza, s visszatér a marxi osztályelemzés logikájához. Ő ugyan a magántulajdont megszüntető szocialista társadalom osztályviszonyairól akar valamit mondani, s a marxi logikát követve itt az osztályok megha-

tározását nem a tulajdonviszonyokból, hanem a „többlettermelés feletti rendelkezési jogból” vezeti le. Konráddal ennek nyomán ([1974] 1978) az osztályhatárokat mi sem a „munkamegosztásban elfoglalt hely” alapján kerestük, hanem a redisztribútorok (a többlettermeléssel rendelkezők) és a „közvetlen termelők” (a termékeket előállítók) között.

Nicos Poulantzas és Erik Olin Wright viszont megpróbálják visszahozni a marxi eredeti kérdésfelvetést osztályok közötti antagonizmusokról és osztályharcról. Ugyan Wright korai elmélete (a középosztálynak ellentmondásos osztályhelyzetként történő meghatározása) mintegy Poulantzas „újkipolgárság-elméletének” a meghaladásaként jelent meg, de annak egy tulajdonképpen óvatosabb, kevésbé ortodox változata. Az ellentmondásos osztályhelyzetek elmélete megmaradt a munkaérték-elmélet határain belül. Wright ebbe az egészbe egy kis Webert kevert. A tulajdonviszonyok mellett nála szerepelnek a hatalmi viszonyok is annak meghatározásában, hogy ki kerül a proletariátusba, de mind Poulantzas, mind Wright látták a problémát a proletárforradalom esélyeit illetően. Az a nagy kérdés, hogy kialakul-e egy létszámát és arányszámát tekintve növekvő középosztály, mely ideológiáját és érdekeit tekintve „ingadozik a tőke és munka között”. Akkor lesz proletárforradalom, ha ez az ingadozó közép átáll a proletariátus oldalára. Mintha a *Fordulat* 26 szerzői számára hasonló módon merülne fel a „köztes” vagy „közvetítő” osztály kérdése.

Marx talán legzseniálisabb, de mindenképpen legpoétikusabb írásában, „A hegeli jogfilozófia kritikája, bevezetés” című, 1844-es tanulmányban a proletariátust jelöli ki mint azt az univerzális osztályt, mely megvalósítja az emberiség „univerzális emancipációját”. Önmagát is megszüntetve megvalósítja az osztály nélküli társadalom ideálját. Ezt azért teheti meg, mert ez az az osztály, amelynek nincs mit veszítenie, csak a „láncait”. Ez, akkor, a 19. század első felének végén, bár nem volt szükségszerűen meggyőző, de azért érvelhető álláspont volt. Ám a 20–21. századra a világrendszer központjában a társadalom többségére, akiknek van ingatlanuk, részvényük, magán-nyugdíjbiztosításuk stb., vagyis a láncakon kívül van sok minden más is, amit elveszíthetnek, ha a magántulajdont megszüntetik, ez a gondolatmenet már egyáltalán nem érvényes.

Valójában a proletariátus mint univerzális osztály eszméje már az 1840-es években sem találkozott általános lelkesedéssel. Akkoriban Marx legjobb barátai, az „ifjú hegelianusok” nagyjában-egészében azt mondták: „Karl, meg vagy te örülve. Honnan veszed, hogy ezek a bunkó proletárok valósítják majd meg az univerzális emancipációt? Azt se tudják, hogy az mi fán terem. Ha van univerzális osztály, az mi vagyunk, a kritikai értelmiség”. Marx és Engels komolyan vették ezt a kritikát, s első közös művükben, a nyomtatásban is megjelent, több mint 300 oldal terjedelmű *Szent családban* (1845) megpróbálták viszontválaszt adni erre az ellenérvre. A kérdés nem az – mondták és írták –, hogy egy konkrét proletár mit gondol, vagy akár az, hogy a proletariátus egésze mit gondol. A proletariátus dolga, hogy elvégezze azt a feladatot, amit számára a forradalmi értelmiség előír („zugeschriebene” tudat). Itt már megfogalmazódott a „magának való” és „magáért való” tudat megkülönböztetése, ami láthatóan igencsak foglalkoztatja a *Fordulat* 26 szerzőit is. Okkal, mert hiszen ők is – valljuk be őszintén – burzsoá értelmiségiek. Erre a dilemmára már Lenin *Mi a teendő?* című, 1902-ben megjelent pamfletje (Lenin 1950) is egyfajta válaszkísérlet volt. A politikai gyakorlat szempontjából zseniális, de elméletileg igencsak vitatható megoldásokkal. Ennek alapján javasolt Lenin egy hamarosan sikeresnek bizonyult stratégiát az empirikusan létező munkásosztály „szakszervezeti tudatának” forradalmi tudattá való átalakítására.

A lenini logika szerint, ha magára hagyjuk a munkásosztályt, az csak a jobb munkakörülményekért és magasabb bérekért fog harcolni, de nem akarja majd megragadni az államhatalmat, pedig anélkül nem lehet a tőkés rendszert megsemmisíteni. Már Lenin is úgy gondolta, hogy a forradalmi tudatot „kívülről kell bevinni” a munkásosztályba. A már idézett *Szent család* Lenin egyik kedvenc olvasmánya volt.

Ehhez viszont egy „élcsapatra”, a kommunista pártra van szükség. Ennek az élcsapatnak az osztályhelyzetéről Lenin elegánsan (?) hallgatott, de mivel funkciója a munkásosztály – Lukácssal szólva – pszichológiai tudatának elméleti nyelvre történő lefordítása, logikusan csak arra a következtetésre lehetett és lehet kilyukadni, hogy valójában az értelmiségiekről van szó. A forradalmi tudatot csak a „forradalmi teoretikus”, vagyis a radikális, illetve, hogy nyelvileg is aktualizáljunk, a *radbal*, azaz a radikális baloldali értelmiség viheti be a munkásosztály gondolkodásába.

Az „élcsapat” és az „osztály” (proletariátus) viszonya a marxizmuson belül igencsak elhanyagolt téma. Az egyetlen fontos szerző, aki ezzel komolyan szembenézett, Antonio Gramsci volt, de még az ő esetében sem világos, mitől és miként lesz valaki a „proletariátus organikus értelmisége”. Ehhez hozzá hasonlóan munkás származásúnak kell lennie? Vagy az a lényeg, hogy „kinek az érdekeit fogalmazza meg”? Lukács György úgy hitte, egyszerű a válasza. Amikor Lukács, 1918 őszén, egyik napról a másikra elfogadta a marxizmus–leninizmus igazát, akkor lélekben bankárcsemetéből, a korábbi polgári filozófusból nyomban proletárrá változott.¹⁴ Mit mondjak, száz év távlatából nem is tűnik olyan egyszerűnek ez a váltás. Azoknak, akik – különösen a világrendszer szintjén – radikális antikapitalista fordulatra számítanak vagy éppenséggel erre törekszenek, mint a *Fordulat 26* szerzői, ezekkel a kérdésekkel szembe kell nézniük.

Mint már erre utaltam, az anarchisták Bakunyin óta azért bírálták Marxot, mert elmélete a munkásosztály arisztokráciájának fejéből pattant ki. Marx hibája, hogy nem látta, a forradalmat csak a legszegényebb, a legelnyomottabb proletárok tudják kivívni. Ki lesz a forradalom „viharmadara”? A kérdés 2020-ban is aktuális. Ki fog (világ)forradalmat csinálni? Banglades, India, Nigéria leginkább kizsákmányolt munkásai? Vagy a velük szövetségben álló, a centrum országaiban lakó, bérből és fizetésből élők tömegei?

E szempontból figyelemre méltó Michael Mann korai – talán még PhD-disszertációnak készült – remek könyve. Mann szerint ahhoz, hogy a forradalmi tudat létrejöjjön, három feltételnek kell teljesülnie: (1) közös identitásra van szükség („mi, proletárok...”); (2) közös ellenségre van szükség („...legyőzzük a tőkéseket...”); és (3) kell egy közös jövőkép is („...és meg kell szüntetnünk a magántulajdont...”). Csak a nyugati világra figyelve Mann már 1972-ben arra a következtetésre jutott, hogy ez a három feltétel aligha fog teljesülni. Egy banktisztviselő inkább középosztályhoz tartozónak gondolja magát, mint az építőipari segédmunkás, az adminisztratív dolgozók az őket irányító menedzserekkel kerülnek konfliktusba a mindennapokban, és nem a tőkésekkel. A munkások egy része biztosan nem szereti a tőkéseket, de a gyakorlatban aligha tudja őket megkülönböztetni a fehérgalléros menedzserektől, már csak azért sem, mert saját gyárának részvénytulajdonosaival jóformán sohasem találkozik. Ugyanakkor a fehérgallérosok esetenként csillagászati fizetéseket kapnak (amit

¹⁴ Ez a váltás nagy megrökönyödést váltott ki barátjából, Max Weberből. Az akkor még a szociáldemokráciával szimpatizáló Weber figyelmeztette is Lukácsot, hogy egy olyan mozgalomhoz csatlakozik, amely egy évszázadra le fogja járni a szocializmus ügyét. Ezen a ponton sokéves levelezésük be is fejeződött.

nagyon könnyű irigyelni), sok fehérgallérosnak van értékes és értékében növekvő ingatlanja, sőt még tőzsdei részvénye is. A klasszikus értelemben vett munkásnak a tőzsde nem számít, de sokak mégis ellenszenvvel viseltetnek iránta. A fehérgallérosoknak és a tőkéseknek az a jó, ha a tőzsde megy felfele, a munkások akár örülhetnek is az árfolyamok összeomlásának. Ez a Manntól származó érvelés már komoly érv volt 1972-ben is, hát még mennyire érvényes mindez 2020-ban a centrum országokban.

Ha a nyugati világban egy proletárforradalom elképzelhetetlen volt 1972-ben (1968 ál-mait leszámítva nem is lett belőle semmi), mennyivel nagyobb a világproletárforradalom esélye 2020-ban? Ilyen perspektíva hiányában mit jelent(ene) a világ tőkés rendszerének összeomlása? Mi a közös identitás, hol a közös ellenség és a közös jövőkép? A nyugati világ népességének az az 5–10 százaléka, aki Donald Trumpot elnökségéhez segítette, nemhogy szövetségese a bangladesi vagy akár kínai munkásoknak, hanem éppenséggel az ellensége („miattuk alacsonyabb a bérünk”, „miattunk veszítjük el az állásainkat”). Bármit mondjon is egy lenini értelmiségi élcsapat, az érdeellentétek erősebbek, mint az érdekezonságok. Ha kevesebb a szegény Kínában, mint volt, akkor ez az egyik oka annak, hogy alacsonyabbak a bérek az Egyesült Államokban. Úgy látszik, centrum és periféria viszonyában is érdemes elgondolkozni a 22-es csapdája metaforán!

De térjünk vissza a Poulanzas–Wright-vitához. A vita nem is volt annyira éles, mint gondolnánk. Mindketten megpróbálnak a munkaérték-elmélet keretein belül maradni, mindketten tisztában vannak azzal, hogy az a proletariátus, amelyről Marx és Engels 1848-ban írt, nemhogy nem lett a társadalom túlnyomó többsége, hanem éppenséggel annak zsugorodó kisebbségévé vált (mármint a világrendszer központjában). Poulanzas megoldása az „új kispolgárság”, Wright megoldása az „ellentmondásos osztályhelyzetek”. Egyik sem áll messze a *Fordulat 26* „köztes-közvetítő osztályok” vagy „középosztály” fogalmától. A hangsúly a középső elhelyezkedésén van. Wright elméletét több kritika érte, a leglényegesebb, hogy Wright az „ellentétes helyzeteket” nem csupán – sőt nem elsősorban – a munkaérték-elmélet alapján határozta meg, hanem azt kiegészítette Weber nyomán a hatalmi viszonyokkal. Ennek klasszikus esete, ha valaki eladja a munkaerejét, de egyben mások munkaereje felett rendelkezik (mint mondjuk egy menedzser vagy egy művezető). Wright végül is módosította elméletét John Roemer „általános kizsákmányolás elmélete”, az „analitikus marxizmus” szellemében. Roemer a munkaérték-elmélet helyett játékelméleti rendszeren belül konceptualizálta a kizsákmányolást. A kérdés: mi történik, ha valaki visszavonja a munkaerejét a munkaerőpiacról? Nagyon leegyszerűsítve: ha ezzel a tőkés veszít, és a munkás nyer, akkor amíg az alkalmazott alkalmazásban volt, a munkást kizsákmányolták. Elegáns megoldás, hogy megszabaduljon a határhaszon-elmélet óta diszkreditált munkaérték-elmélettől, ami a korai ipari társadalom viszonyaira megvilágító erejű volt, de sok sebből vérzik a posztindusztriális, globalizált kapitalizmus körülményei között. A játékelmélet egyébként is korunk társadalomtudományának egyik „trendy” megközelítése. Jobban illik Szalai Erzsébet (2001, 2019) osztályelméletéhez, mint a klasszikus munkaérték-elméletéhez. Az már viszont nehézség, hogy egyik javaslat sem oldja meg a Michael Mann által felvetett problémát. Amíg nincs közös tudat, nincs közös ellenség és azonos jövőkép, addig aligha lesz forradalmi akció.

A posztkommunizmus osztályszerkezetével kapcsolatban még két további megjegyzésem van; az első a „munkaerő ára” kérdésével foglalkozik, a második pedig az osztályszerkezet és a társadalmi struktúra megkülönböztetésével. Marx egyik, a szabad kereskedelem kérdésének szentelt korai cikkében feltételezte, hogy bekövetkezhet a munkásosztály abszolút

elnyomorodása. De a későbbi munkáiban, főleg *A tőke I. kötetében* (1867) Marx érvelése megváltozott. Marx Proudhonnal vitázva elutasította azt az elképzelést, hogy „a tulajdon lopás”, és elfogadta azt a smithi elvet, hogy minden adás-vétel esetében egyenértékű cseréje történhet csak. A tőkés tehát megfizeti a munkaerő árát. De akkor miből van profitja? Abból, hogy a tőkés nem munkát, hanem a munkaerőt vásárolja meg. A munkaerő ára ugyanaz, mint bármely más termék értéke: a munkaerő újratermeléséhez szükséges érték. Abból van a profit, hogy a tőkés munkaerőt vásárol, s ez az egyetlen olyan termék, amely elfogyasztása során nagyobb értéket termel, mint a saját értéke. (Elnézést, ha ez úgy hangzik, mint egy bevezetés a Marx 101-be. Nem ez a céloom, csak a fogalmak tisztázására törekszem.)

Marx továbbra is fenntartotta a proletariátus relatív elnyomorodásának lehetőségét, de ezt történetileg értelmezte. Előfordulhat, hogy a profit és a bérek közötti olló (az egyenlőt-lenség) növekszik. Végül is erről szól Piketty 2014-es nagy hatású könyve (magyarul lásd: Piketty 2015), de ez nem feltétlenül jelenti, hogy a proletariátus várható élettartama, szűkebb és tágabb értelemben vett anyagi körülményei abszolút mértékben is romlanak. 1867-hez képest 2020-ban a proletárok – definiáljuk őket bármi módon – sokkal tovább élnek, gyermekeik halandósága drámaian csökkent, gyermekeik iskolázottabbak. Nehéz lenne ezekkel a tényekkel vitatkozni, s ez áll különösen a világrendszer központjára, de még a félperifériára és a perifériára is.

Marxnak további két fontos – a történelem által csak részben igazolt – hipotézise is volt. Először is az, hogy még ha nő is a munkaerő árának a reálértéke, ez nem változtat a tőke-munka viszonyon. Tehát a tőkés megmarad tőkésnek, a proletár proletárnak. Másodsor, még ha nő is a munkaerő árának a reálértéke, a proletariátusnak ezt a reálbért el kell fogyasztania.¹⁵ Bár erről nincsenek megbízható adataim – a parasztság helyzetének mérése mindig és mindenütt problémát okoz –, azt hiszem, hogy a reálbérekre vonatkozó hipotézis a világrendszer egészében áll, de a legutóbbi évtizedekben, a központ országokban ez csak részben bizonyult igaznak. A kérdés persze továbbra is: kik is a proletárok (most ideértve a parasztokat is)?

A centrum országokban, de még a félperifériás posztkommunista rendszerekben is van „vagyonosodás” – a felső 20 százalékban feltétlenül, de talán a felső 50 százalékban is. Először is létezik egy nem elhanyagolható ingatlanvagyon. Magyarországon még egy lakótelepi lakás értéke is lehet akár 20-30 millió forint, vagyis az éves átlagbér öt-tízszere. Ez nem elhanyagolható vagyon, ha ezt valaki lakás formájában öröklí szüleitől vagy nagyszüleitől. Van ezen túl egy számottevő kispolgárság is. Azokra gondolok, akiknek van saját üzletük, esetleg magánbiztosításuk, részvényeik, tehát van anyagi érdekük a tőkés rendszer (s konkrétan akár az illiberális NER) fenntartásában is. Az a marxi jóslat, hogy a társadalom túlnyomó többségének nincs mást elveszítenie, „csak a láncait”, nem teljesült.

Ennek ellenére az „elnyomorodás” hipotézise továbbra is napirenden van. Ebben a kérdésben a legnagyobb hatású megfogalmazás a „prekariátus” fogalmának megalkotása (Standing 2011). A prekariátus a 20. század végének és a 21. század elejének fontos új jelensége, s bizonyos értelemben visszahozza az „abszolút elnyomorodás” témáját, és különösen releváns a posztkommunista kapitalizmusok esetében. Korábbi megfogalmazásában ezt a fogalmat a posztfordista üzemszervezés következményeként definiálták. Megszűnőben van

¹⁵ Ebből a gondolatmenetből azután könnyű volt leágaztatni a tömegfogyasztási társadalom elméletét.

a szerződéses, állandó állások száma. Az alkalmazottak (a legkülönbözőbb foglalkozásoktól kezdve a kétkezi munkásokon át az egyetemi oktatókig) csak alkalmi, gyakran csak részdíós állást kapnak. Nem „nyomorodnak” el, de nő a létbizonytalanságuk.

Ez nagyon igaz a posztkommunista gazdasági átmenetben. Az alsó 10-20 százaléktól eltekintve a társadalom túlnyomó többsége ma Magyarországon jobban él, mint bármikor a Kádár-korszakban. Ennek ellenére van a Kádár-korszak iránt nosztalgia. Világos, hogy ez a biztonság utáni nosztalgia. Nem fizettek meg minket rendesen, de mi se nagyon dolgoztunk (kis pénz, kis foci – Puskás öcsi örökérvényű megállapítását idézve). A tsz-ből vagy az állami vállalatnál mindig sikerült annyit lopni, hogy a kis fizetésünk mellett is túrhetően megéljünk. A munkahelyünk biztos volt, akkor se rúgtak ki, ha részegen mentünk „dolgozni”. A nyugdíj kevés volt, de nem kellett éhezni, s nem kellett attól tartanunk, hogy kilakoltatnak, ha nem fizetjük ki a gázszámlát. A posztkommunista gazdaságban nem rosszabb az élet, csak bizonytalanabb. Azt hiszem, ebben egyetértünk a *Fordulat 26* szerzőivel.

Van azonban egy kérdés, amiben az én elemzésem nagyon különbözik az övéktől: ez a *gender* szerepéről szól. A *Fordulat 26* szerzői amellet kardoskodnak, hogy a tőke profitmaximalizálási törekvéseinek egyik mechanizmusa, hogy a meg nem fizetett női munkára támaszkodik a munkaerő újratermelési folyamatában. Abban teljesen egyetértünk, hogy a női munka általában a fejlett tőkés gazdaságban nem megfizetett, s úgy tűnik, mintha nem is lenne termelőmunka. De a női (és gyerek)munka szerepe a tőkés felhalmozásban bonyolult. Voltak korszakok, amikor a tőke éppenséggel az olcsóbb női és gyermekmunkát használta a drágább férfimunka helyett. De a 20. század nagyobb részében a centrum országokban a domináns ideológia a „családfenntartó férfi eszméje” lett. A tőke megfizette a munkaerő árát, de a „családfenntartó” férfiak a patriarchális viszonyok mellett tekintik a női munkát nem „termelőnek”. Itt nem osztályviszonyokról van szó, hanem patriarchátusról. E tekintetben egyébként a 20. század végétől és 21. század elejétől számottevő változások vannak. A központ országokban ma már a nők iskolázottabbak – és potenciálisan magasabb jövedelműek –, mint a férfiak, számottevően nő a női munkavállalás, csökken a férfi-női jövedelmi egyenlőtlenség, miközben nő a férfiakon a társadalmi nyomás, hogy nagyobb szerepet vállaljanak a munkaerő újratermelési feladataiban. A posztkommunista kapitalizmusok ehhez képest kivételt képeznek. A szocialista korszakban számottevő volt a női „emancipáció”, az államszocializmusra jellemző krónikus munkaerőhiány miatt a nők akkor is munkavállalásra kényszerültek, ha nem akarták. „Emancipáció”? Igen is, meg nem is. Tény, hogy a posztkommunista kapitalizmusban újra teret nyer a patriarchális, „eltartott asszony” ideálja, de ez éppen szembemegy a központ országainak domináns tendenciájával. A periféria számos országában viszont még mindig a korai tőkés felhalmozás tendenciája figyelhető meg: a drágább férfimunkát olcsóbb női és gyermekmunkával helyettesítik.

Végül néhány megjegyzést szeretnék tenni az osztályszerkezet és társadalmi struktúra megkülönböztetése kapcsán. Amint már említettem, Marxnak volt hajlandósága a történelmet és a társadalmak szerkezetét „osztályredukcionista” módon értelmezni. Már idéztem Marxtól és Engelstől 1848-ból: „Az emberiség története osztályharcok története.” Szép költészet, de gyenge történelemtudomány. Marx mentségére legyen szólva, végeredményben három vonatkozásban árnyalta ezt a túláltalánosított s ezért elméletileg tarthatatlan állítást.

1. Már *A kommunista kiáltványban* felismerte, hogy a prekapitalista társadalmakban a társadalom szerkezetében a rendiségnek meghatározó szerepe van, bár sok mondanója a rendi tagozódásról nincs.
2. Marx azzal is tisztában volt, hogy a társadalomnak vannak olyan aktorai (gyakran a társadalom többsége, s szinte minden társadalomban, ahol volt „proletárforradalom”, ők alkották a többséget – vagyis a parasztság), amelyek nem sorolhatóak a tőkés-proletár kettősségébe (manapság idesorolhatók a fehérgallérosok). Ezek nem alkotnak osztályt, inkább csak „krumplis zsákok”.
3. Ebből következik, hogy „objektív” (*Klasse an sich*) osztályok nincsenek, osztályokról annyiban érdemes beszélni, amennyiben az „osztály” (*Klasse an sich*) tagjai kollektív cselekvésre képesek (*Klasse für sich*-re tudnak változni). Úgy gondolom, a *Fordulat 26* szerzőivel ebben teljesen egyetértünk.

Ebből viszont az következik, hogy az osztályok formálódása történelmi folyamat. A legtöbb, amit egy osztályról el tudunk mondani, hogy *in statu nascendi*, azaz formálódóban-születőben lévő potenciális osztály. Osztálytérképeket felrajzolni – amire Wright törekedett – valószínűleg megoldhatatlan feladat. E. P. Thomson Poulantzas-kritikája egybecseng a marxi osztályelmélet lényegével: osztályok annyiban vannak, amennyiben osztályként cselekszenek.

Itt azonban érdemes Max Weber szellemét felidézni, amiből, mint már jeleztem, remélem, hogy a *Fordulat 26.* számának a szerzői több inspirációt kaptak (vagy kapnak a jövőben). Weber különbséget tett a társadalmi rétegződés két alapvető rendszere között: az egyik osztályalapú, a másik rendi alapú.

Az osztályok megkülönböztetésénél, úgy tűnik, Weber és Marx között nagy különbség van. Míg Weber az osztályokat a piaci helyzetben elfoglalt hely alapján határozza meg (a világrendszer-elmélet is ezt követi), addig Marxnál az osztályhatárokat a tulajdonviszonyok (hadd hangsúlyozom megint ezt, és nem a munkamegosztásban elfoglalt helyet) írják le: a tulajdonos a tulajdontól megfosztottakkal szemben, a piacon pozitívan privilegizáltak a negatívan privilegizáltakkal szemben.

De a gondosabb elemzés azt mutatja, hogy e két szerző között nem is olyan nagy a különbség. Marx elméletének a kulcsponjtja – erre hívta fel a figyelmet Bob Brenner –, hogy a modern proletariátus akkor alakul ki, amikor a termelőt megfosztják termelő- és létfenntartási eszközeitől, a parasztokat a „bekerítés” technikáival városi proletárokká teszik (erről szól Engels remekműve), akik, ha nem adják el munkaerejüket, akkor éhen halhatnak. A 19. század közepén persze Marxnak és Engelsnek volt nagyobb baja is, mint azon spekulálni, hogy a bérből élőknek lehet-e számottevő tőketulajdonuk (ingatanukból, nyugdíj- és életbiztosításukból). S még nem is beszélünk a „humán tőkérről”. Az MIT MBA-jével rendelkezőkre éppen annyira szükségük van a tőkés vállalkozóknak, mint fordítva. Igaz, a humán tőke is csak profiton keresztül realizálódik, de ez fordítva is igaz. A tőkés vállalkozó is bajban van, ha nem alkalmaz magas humán tőkével rendelkező (gyakran „túlfizetett”) szakembereket, akiknek egy jó része örökölt vagyonából havi kereset nélkül is meg tudna élni. S most még szóba se hoztam a szintén „túlfizetett” egyetemi tanárokat (akár saját magamra is gondolhatnék), akik – Poulantzasszal szólva – az „ideológiai elnyomó apparátus” tagjaiként olyan „prokapitalista” szövegeket gyártanak, mint jómagam éppen most is, s ezért vásárolja meg őket a kollektív kapitalizmus. A lényeg: a 19. század közepén Marxnak és Engelsnek ezzel nem kellett bajlódni, szóba nem jött, hogy Cambridge vagy Oxford olyan fizetést kínál volna Marxnak, hogy békében megírhatta *A tőkét*. Az életrajzi tény az, hogy Marx nagyon is

rászorult Engels profitból származó jövedelmének a támogatására, míg Wallerstein békében megírhatta a világrendszerelmélet-könyvet a Columbia Egyetemen kapott fizetéséből. Vagyis egy modern, piaci alapú társadalomban a humán tőke is tőke. Attól kezdve, hogy kikerültem nyugatra, az én jövedelmemnek se volt semmi köze ahhoz, hogy szemtelenségeket írok vagy sem, még leginkább azzal állt függvénykapcsolatban, hogy hányan olvassák, amit írok.

Más oldalról Weber tulajdonfelfogására is érdemes odafigyelni. Bár Weber szerint bármiféle piaci viszony piaci kapcsolatokat teremt – mondjuk a lakástulajdonos és a lakás bérlője közötti kapcsolatot is lehet osztályviszonylatnak tekinteni, de Weber is tudta, hogy a meghatározó piaci kapcsolat a munkaerőpiaci kapcsolat; nem feltétlenül a tőkés és tőkétől megfosztottak, hanem a munkaadók s munkavállalók kapcsolata.

Van azonban a marxi és weberi osztályelmélet között egy nagyon fontos és szőnyeg alá nem söpörhető különbség, és félek, hogy a történelem inkább Webert igazolta (hogy pontosabbak legyünk: inkább az ő hipotézisét támasztotta alá). Weber úgy képzelte, hogy az osztálykonfliktusok élesebbek a kapitalizmus kezdeti szakaszában, majd idővel rendi hierarchiává alakulnak át. Annyiban Webernek alkalmasint igaza volt, hogy a proletárforradalom esélye a legfejlettebb tőkés társadalmakban különösen csekély.

Mint már utaltam rá, Weber kettőstársadalmi struktúra-elmélete, mely szerint a prekapitalista társadalmak szerkezete elsősorban rendi, s ez alakul a magántulajdon és a piacgazdaság meghatározóvá válása során osztálystruktúrává, elsősorban egy történelmi finomítása a marxi elméletnek. Nehezen vitatható Weber álláspontja, hogy mondjuk rabszolgartatók és rabszolgák, feudális urak és jobbágyok viszonya nem osztályok, hanem rendek közötti viszony. A kérdés az, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet a tulajdonviszonyok, a gazdasági helyzet határozza-e meg, vagy a hagyomány, a politikai akarat. Az előbbit nevezzük osztálynak, a másodikat rendnek (*Stand*). A weberi *Stand* fogalmát elég pontatlanul mind angolul, mind magyarul – hogy az uralkodó rétegződéselméletéhez igazodjon – *status group*nak, „státuszcsoporthoz” fordították. Ebből kiindulva a társadalom szerkezetét a munkamegosztásban elfoglalt hely alapján lehet meghatározni, alacsony státusztól a magas státuszig. Ez empirikusan jól illeszkedő térképet adott a társadalom összetételéről, de hiányzott belőle a fontos marxi feltételezés, hogy osztályok között „antagonisztikus viszonyok” vannak. Osztályok közötti antagonizmus (össze nem férő érdekelletetek) nélkül viszont nincs magyarázat arra, hogy miért lesz forradalom, s miért a kapitalista rendszer megdöntése a megoldás a társadalom problémáira.

Weber szerintem empirikusan és elméletileg pontosan azt hangsúlyozta, hogy a tőkés rendszer konszolidációjával a „durva” osztályviszonyok jelentős részben rendi jellegűvé válnak. A kevesek, akik még „proletárnak” tartják magukat (ilyen a mai Magyarországon már alig van), büszkéek a maguk proletár voltára, s ha a lányok véletlenül egy „tőkéshez” akarna hozzámenni, akkor azt árulásként fognák fel. „Nem találtál egy magadhoz illő s a családba beilleszkedő munkásfiút?” – ez lenne az osztálytudat egyik jó mérőszáma. (1945 után nem volt ritka, hogy polgárlányok „proletár” férjeket választottak maguknak, részben a polgári rendi tagolódásuk tagadásaként.) De ilyen „munkásöntudat” nem volt ismeretlen még a 20. század második felében mondjuk Olaszországban vagy Franciaországban sem. Ma már ilyen alig van. Ennek következtében a tőkés rend megszilárdulásával a proletárforradalom lehetősége nemhogy nem nő, hanem csökken, ha meg nem is semmisül.

Weber a *Gazdaság és társadalomban* (1987) három különböző osztályt különböztet meg. Van a „tulajdonos osztály”, van a „piaci osztály”, illetve a „társadalmi osztály”. Bár a felsorolásban

a „tulajdonos osztályt” említi meg az első helyen – részben Marxszal ellentétben –, hangsúlyozza, hogy pusztán a tulajdonlás még nem avat valakit osztályá. A rabszolgatartó és a rabszolga viszonya nem osztályok közötti viszony. Osztályviszonyok kialakulásához arra van szükség, hogy a termelőt megfosszák a termelési eszközeitől, és a munkaerejét kelljen piacra bocsátania. Vagyis itt Marx és Weber ellentéte majdnem csak terminológiai.

Roppant érdekes azonban a „társadalmi osztály” fogalma. Társadalmi osztályon belül „az egyéni és generációs mobilitás könnyű és tipikus”. Weber erre három példát mond: ilyen a „munkásosztály”, a „kispolgárság” és a „tulajdonnal nem rendelkező értelmiség”. Értelmezésem szerint ezek olyan alakulatok, melyeken belül a „durva” osztályhelyzetet felülírja egy rendi „büszkeség” és bezárkózás, mint amit a házassági mobilitással, pontosabban immobilitással kapcsolatban említettem.

Az osztályszerkezet elemzése mellett a rendi tagozódás vizsgálata különösen fontos a szocialista és posztkommunista társadalmak esetében, s ezért a *Fordulat* 26. számában és Éber Márk *A csepp* című könyvében ez több figyelmet érdemelt volna.

A szocialista társadalom alapvetően rendi jellegű volt. Volt elemi szinten valamennyi osztályszerveződés (erre utalt Gyilasz a maga „bürokratikus osztályával”, illetve én Konráddal „az értelmiség útja az osztályhatalomhoz” tézisével, de se a bürokráciából, se az értelmiségből nem lett osztály, legjobb esetben „*in statu nascendi*” voltak). A munkásságon belül utalt valamennyi jel osztályszerveződésre (gondolok itt akár az 1956. decemberi magyar munkástanácsokra és leginkább a lengyel *Szolidaritásra*), de a hatalmat nem egy osztály, hanem egy politikailag meghatározott uralkodó rend gyakorolta, amely kacérkodott azzal, hogy „tőkésosztályá” váljon (a spontán privatizáció során). Igaza van a *Fordulat* 26 szerzőinek: Magyarországon például az uralkodó rendből 1990-ig nem alakulhatott ki egy magántulajdonon alapuló tőkésosztály, s 1989-1990-ben még Lengyelországban is szétverték (demobilizálták) a formálódó munkásosztályt. A rendszerváltás a kompromisszumra kényszerült kommunista uralkodó rend és a liberális vagy nemzeti elkötelezettségű értelmiség alkuja volt.

De osztálytársadalom-e a posztkommunista formáció, így 1990 óta Magyarország? Ez a *Fordulat* 26 és Éber Márk könyvének kulcskérdése. Hipotetikus válaszom: alapvetően nem az. Vannak az osztályszerveződésnek a szocialista korszaknál erősebb jelei. Létezik egy nem túl jelentős tulajdonos burzsoázia, van egy „magáért való tudatra” nem ébredt, a munkaerőpiacra kényszerült proletariátus (amit nem kis mértékben a viszonylag magasabb béreket adó multinacionális tőke „pacifikál”). Az értelmiség régen feladta (hál’ istennek!) osztályhatalmi törekvéseit, s vagy besorolt többé-kevésbé jól fizetett szakértelmiségeinek, vagy igyekeznek megmaradni vagy liberális-demokrata, vagy radbal „szabadon lebegő értelmiségnek”. A posztkommunista magyar társadalom elsősorban rendi jellegű. Az uralmat egy rend gyakorolja, mely a piac korlátozásával – tehát éppenséggel nem liberális vagy akár neoliberais technikákkal – létrehoz egy „kliensburzsoáziát”, s most éppen azon van, hogy teremtsen egy ehhez hasonló „kliensértelmiséget” is. Tény, a rendszer „hibrid”, egy pusztán politikai szempontok alapján járadékvadászatra épülő rendszert is fenntart – a *Fordulat* 26 szerzőinek teljesen igazuk van. Nem népbarát, hanem tőkebarát, de a mézáróslőrincnek nem oligarchák, s vagyonuk jórészt az uralkodó politikai rendtől kapott járadékokból és nem a piacon szerzett profitokból származik. Az ár, amit ezért fizetnek, a politikai lojalitás. Ha ebben árulókká válna – mint azt Simicska tette –, akkor ki lesznek űzve az „udvarból”, megfosztják őket a járadékuktól, s vagyonkájuk szépen olvadozgat majd.

Hihetetlenül fontos az a feladat, amire a *Fordulat 26* és Éber Márk *A csepp* című könyve vállalkozik. Lelkesen üdvözlöm, hogy az osztályelemzést visszahozzák a magyar társadalomtudományba, ezért mind a folyóiratszámot, mind a könyvet melegen ajánlom az olvasók figyelmébe.

Hivatkozott irodalom

- Arrighi, Giovanni (1999): *Chaos and Governance of the Modern World System*. Minneapolis: University of Minneapolis Press.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Kolosi Tamás (1974): *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Budapest: Kossuth.
- Kondratyev, Nyikolaj Dmitrijevics ([1925]1935). The Long Waves of Economic Life. *The Review of Economics and Statistics* 17(6): 105–115.
- Konrád György és Szelényi Iván ([1974] 1978): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Bázél: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Lenin, Vlagyimir Iljics (1950): *Mi a teendő?* Budapest: Szikra.
- Marx, Karl (1978): *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Budapest: Kossuth.
- Piketty, Thomas (2015): *A tőke a 21. században*. Budapest: Kossuth.
- Szalai Erzsébet (2001): *Gazdasági elit és társadalom az újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szalai Erzsébet (2019): Kizsákmányolás az újkapitalizmusban. *Mérce* (2019. február 1.).
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Szelényi Iván

A Yale Egyetem William Graham Sumner szociológiai és politikatudományi professzor emeritusa

